

## A magyar őz szó eredetéről

ANTAL M. Gergely

ELTE, Budapest  
antal.gmarton@gmail.com

A magyar *őz* szavunkat a történeti-etimológiai szótár (TESz) megjelenése óta ismeretlen eredetűnek tekintjük (hasonlóképpen a legújabb etimológiai szótárak is ugyanezt állítják, vö. Falk 2009: 192; Zaicz 2006: 539). Nem szerepel *A magyar szókészlet finnugor elemei* c. műben, és azóta sem tudunk olyan tanulmányról vagy cikkről, amely előállt volna újabb magyarázattal. Lehet-e azonban e szó finnugor kori örökség a magyar nyelvben?

Munkácsi Bernát korábban az *őz* szót egy „cserkesz *aše ziegenbock*” szóval vélte egyeztethetőnek (Munkácsi 1893: 120), majd pahlavi „*aza-k* »ziege«”, és szanszkrit „*ažá-* »ziegenbock«” szavakkal (Munkácsi 1900: 243; 1911: 270). E szót a TESz még nem hozza összefüggésbe esetleges finnugor tövekkel, csupán kizárja kaukázusi, iráni és török eredetét, továbbá a feltételezett *\*őszbőr* szóösszetételből való elvonását (TESz 3: 48), melyet Mészöly Gedeon írt meg: „Én úgy gyanítom, hogy az *ősz-bőr*-ből, *őzbőr*-ből lett tapadással az *őz* szó. Az őszi bőr vastagabb, becsesebb volt, mint a tavaszi. Petőfi is észreveszi, hogy télen »bozontos« a bús tinó” (Mészöly 1959–1960: 11).

Az első írásos emlékek *Euzdi* (1138/1329?), *wzwyze* (1330), *e3* (1395), *e33* (1456 körül), ill. *eo3* (1525 körül) alakban említik (TESz 3: 48). Az első alak talán *őzdi* lehetett (-*d* kicsinyítő képzővel). A második szóösszetétel *őz-vize*, itt helynévről van szó.

Az *őz* szó ragozási tövében található hosszú *ő* hang nem rövidül meg a toldalékoláskor (*őzek*, *őzet*, sőt *őzike*), mégis feltételezhetünk egy lekopó *e* magánhangzót a szóvégről; a szó korai jelenlétét az olyan, hasonlóan változatlan tőtípusú szavak támasztják alá, amelyekben az előhangzó nem illeszkedik, pl. *fűz* : *fűzek*; *szűz* : *szűzek*. Ez a megállapítás elősegíti, hogy a szónak finnugor eredetét kereshessük.

Az UEW a szót a finn-volgai korig vezeti vissza, vö. FW *\*wet3* '(junge) Kuh; Rind; (fiatal) tehén, szarvasmarha'. Az ide sorolt leánnyelvi megfelelők: észti *vedis, vediks, veis* 'Rind, Rindvieh', lívi *vediks, veds* 'Vieh', ?lpÉ *vā-dōk, vādok* 'young cow, rather more than two years old', mdEM *vedraš*, mdE *ved'aka, ved'rekš* 'Färse, junge Kuh' (UEW 821).<sup>1</sup> Az észti *-(k)s*, lapp *-k*, valamint a mordvin *-rekš, -aka* és *-raš* elemeket Rédei képzőként magyarázza. Ezt részben elfogadható megállapításnak tarthatjuk, tehát a korábbi szóhasználatnál élve finn-volgai korra föltett alapalak lehet *\*wet3*. A Rédei által megjelölt lapp nyelvi adat azonban hapaxnak tűnik, mivel sem az újabb kori szótárakban nem található, sem a ragozott alakjait nem ismerjük.

Keresztes László korábban egy FP *\*wed3* alakot rekonstruált (Keresztes 1986: 189), amelyhez hasonlót Rédei is szerepeltet az UEW-ben finnugor kori tőként. A FU *\*wāl3* (*\*wāδ3*) 'irgendein größeres Tier; vmilyen nagyobb állat' rekonstrukciójához szintén hozzákapcsolja a fent említett észti, lapp és mordvin megfelelőket, melyek közül az utóbbi kettő bizonytalan. Bizonytalannak számít továbbá a mari *walə, wülö, wülä* 'Stute', és ide sorolja még az udmurt *val*, komi *vel, vev* és *völ* 'Pferd' szavakat, illetve a hanti *weli, wētə, wǎlǎ* 'Rentier' alakokat is (UEW 563).<sup>2</sup>

A kétféle, finnugor és finn-volgai kori rekonstrukció kapcsolata homályos, és kibogozása problematikus. Amennyiben a magyar *őz* szót is a meglévő adatok mellé tesszük, kétféle lehetséges megoldást javasolhatunk. Az első eset a *\*wet3* alak finnugor korra visszavetítése. Ennek elfogadtatásához szükséges megvizsgálni a szóbelseji *\*-t-* hang lehetséges változását.<sup>3</sup>

Az észti korszakban helyenként a szóbelseji *d*-vel jelölt hang előzménye a finnugor vagy uráli kori *\*-t-*, mint pl. *veda-* < FU *\*wetä-*; *koda* < FU *\*kota*; *sada* < FU *\*šata*. A mordvin nyelvekben a *-d-*, *-d'*- hang minden további nélkül, szabályosan vezethető vissza a finnugor kori *\*-t-* hangra. (A lapp alakokat nem érdemes bevonni a vizsgálatba kétes meglétük miatt.)

Az *Eesti etimoloogiasõnaraamat* az észti szót és más, finnugor megfelelőit a *vedema* töből származtatja,<sup>4</sup> bizonyára a marhafélék húzóerejét véve alapul, vagyis itt 'igavonó állat' jelentést kaphatott a képzett szó. Ez nem elvetendő magyarázat, azonban a szó korábbi, finn-volgai, sőt finnugor meglétét sem zárhatjuk ki, amely akkor tűnik valószínűbbnek, ha a magyar szót is meg tudjuk feleltetni a többi rokon nyelvi adatnak.

<sup>1</sup> Az Urali Etimológiai Adatbázis 1708-as sorszámú rekonstrukciója.

<sup>2</sup> Az Urali Etimológiai Adatbázis 1129-es sorszámú rekonstrukciója.

<sup>3</sup> A szóeljei *\*w* és a magánhangzók egyeztetése a finnugor korra feltéve is elfogadható.

<sup>4</sup> <http://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=vedis&F=M&C06=et>

Lehetséges-e a magyar *őz* szónak a FU *\*wet3* előzményt föltenni? Az imént tárgyalt szóbeljeji *\*-t-* megfeleltetése a magyarban szabályosnak tekinthető a *víz* < U *\*wete*; *száz* < FU *\*šata*; *ház* < FU *\*kota*; *fazék* < FU *\*pata* mintájára.<sup>5</sup> A szóeljeji *\*w* eltűnése, ill. összeolvadása az azt követő vokállissal szintén előforduló jelenség a magyarban: *öl* < FU *\*weδ3-*; *öt* < FU/U? *\*witte*; *ón* < FU *\*woln3*; *öv* < FU/U? *\*wünä*; *új* < FU *\*wuđe*; vö. Bereczki 2003: 76. Így az *ő-* hangnak *\*we-* előzményét szórványosan föl lehet tételteni. A korábban már említett hangrövidülés és a tővéghangzó hiánya ellenére sem mondhatjuk, hogy a hangtan tekintetében egyeztetési problémái lehetnének az *őz* < *\*wet3* levezetésnek.

A továbbiakban a jelentéstant kell áttekintenünk. A finnségi, számi és mordvin adatok viszonylag közeli jelentéstartományban helyezkednek el, a 'marha', 'fiatal tehén' stb. egy jól kibontható szemantikai csoportot alkot. Ennek oka lehet a *\*wet3* alapszónak egy későbbi alapnyelvi állapotra kialakult konnotációja. A magyar *őz* egy kisebb testű, vadon élő állat, viszont hasonlóan kérődző, mint a marha; szintén párosujjú patás, és szarvval is rendelkezik (szemben a szarvassal, amelynek agancsa van). A magyar szónak a korábbi nyelvemlékek szerint előfordulhatott még 'kecske' jelentése is (vö. TESz 3: 48). Így a 'marha', 'kecske' és 'őz' jelentések valamiféle párosujjú patás megjelölésére irányuló szóból származhattak. Ha tehát elfogadjuk az észti, lív, számi és mordvin szavak összekapcsolását a magyar *őz* szóval, akkor a finnugor kori közös jelentés tkp. egy négylábú, szarvas és patás állatot jelölhetett. Amennyiben egyszerűbben szeretnénk megfogalmazni, úgy föltehetünk egy 'valamilyen nagyobb állat' jelentést, melyből a volgai korra kialakulhatott az UEW-ben is megadott '(fiatal) tehén, szarvasmarha'. Ez a jelentés viszont elvezet minket a másik lehetséges, ám sokkal kétségesebb megoldáshoz, a finnugor kori *\*wäl3* ~ *\*wäδ3* alakhoz.

Ez a kérdéskör sokkal összetettebb hangtani problémát rejt magában, mely mind a magyar, mind a többi leánynyelvi hangmegfeleltetéseket érinti a finnugor kori, szóbeljeji *\*-δ-*, ill. *\*-đ-* hangok tekintetében. Lehet-e a magyar *-z-* hangnak föltenni *\*-δ-* vagy *\*-đ-* előzményt? A kérdéssel legutóbb Németh Dániel foglalkozott többek között a *tűz* szó kapcsán (Németh 2015: 99–103). Ezen kérdést itt és most az *őz* szó eredetével összefüggésben nem tudjuk eldönteni, ez sokkal messzebbre vezető kutatást igényel, így annyival kell megelégednünk egyelőre, hogy talán a fentebb említett hangtani megfelelte-

<sup>5</sup> Ez az egyik legközismertebb hangmegfeleltetés a magyarban, így nem fontos még több példát felsorolni. Vö. Bereczki 2003: 69.

tés bővebb vizsgálatával fölvehetünk egy egyelőre erősen bizonytalan, lehetséges FU *\*wäd<sub>3</sub>* / *\*wed<sub>3</sub>* > *őz* változást.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy a magyar *őz* szó összefüggést mutat az észti *vedis*, *vediks*, *veis*, a lív *vediks*, *veds*, az erza *ved'rekš*, *ved'aka*, *ved-raš* és a moksa *vedraš* szavakkal. Ezek visszavezethetők egy finnugor kori *\*wet<sub>3</sub>* 'valamilyen szarvas állat' jelentésű szóra, melynek hangtani és jelentéstani akadályait nem látjuk. Amennyiben elfogadjuk ezt az első magyarázatot, a magyar *őz* szót nem ismeretlen eredetűnek, hanem finnugor kori örökségnek kell tekintenünk. A második lehetséges megoldás (a FU *\*wäd<sub>3</sub>* / *\*wed<sub>3</sub>* < *őz*) viszont csak akkor lenne elfogadható, ha egybevetjük hasonló, a rekonstruktumokban \*- - vagy \*-*š*- hangot tartalmazó etimonokkal, melyhez viszont további, alapos kutatás szükséges.

### Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1967–1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 2003: A magyar nyelv finnugor alapjai. Universitas Kiadó. Budapest.
- Falk Nóra 2009: Etimológiák. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Keresztes, László 1986: Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. Studia Uralo-Altica 26.
- Lakó György (főszerk.) 1978: A magyar szókészlet finnugor elemei III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Metsmägi, Iris (peatoim.) 2012: Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn. Elektronikus változata: <http://www.eki.ee/dict/ety/>
- Mészöly Gedeon 1959–1960: Miscellanea II. Néprajz és Nyelvtudomány III–IV: 5–18.
- Munkácsi Bernát 1893: Magyar műveltségi szók kaukázusi nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 23: 119–120.
- Munkácsi Bernát 1900: Árja hatás a finn–magyar nyelvek számneveiben. Keleti Szemle 1: 241–258.
- Munkácsi, Bernát 1911: Spuren eines assyrischen Einflusses auf finnisch-magyarische Sprachen. Keleti Szemle 12: 261–271
- Németh Dániel 2015: Hőképzettel összefüggő korai szavainkról – Hangtani vizsgálatok 1. Első Század XV/1–2: 89–112. Elektronikus változata: <http://elsoszazad.elte.hu/elso-szazad-xv-evfolyam-1-2-szam-2015-tel-top/>

- Rédei, Károly (Hrsg.) 1988: Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. (= UEW) Elektronikus változata: <http://www.uralonet.nytud.hu/>
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

\*

### About the origin of the Hungarian word *őz*

The etymology of the Hungarian word *őz* ‘roe deer’ has been categorised as unknown according to the etymological dictionaries up to these days; nor the proposed Iranian, Turkish or Caucasian origins have been accepted. The word itself occurs with different orthographies since the 12<sup>th</sup> or 14<sup>th</sup> centuries. It also shows not very common tendencies of phonetic changes which allows it to be classified as an archaic term. This article focuses on a possible Finno-Ugric connection to the Estonian *vedis*, *vediks*, *veis* ‘Rind, Rindvieh’, Livonian *vediks*, *veds* ‘Vieh’, ?North Saami *vādōk*, *vādok* ‘young cow, rather more than two years old’, Erzya *ved’rekš*, *ved’aka* ‘junge Kuh; Rind’, *vedraš* ‘Färse, junge Kuh’, Moksha *vedraš*. These cognates can be traced back to a FV *\*wet3* ‘young cow or deer’ stem, whereas the Saami data seems to lack a verified source, thus cannot be included in the comparison. The Hungarian word can fit into the picture with the regular *\*-t- > -z-* change and the sporadic *\*we- > ő-* change. As a result, the *\*wet3* could be a Finno-Ugric reconstruction with the meaning ‘some kind of an animal’, including the Hungarian word *őz* as a descendant. Another possible etymology involves Mari, Udmurt, Komi and Khanty correspondent to the FU *\*wäl3* or *\*wäd3* ‘some kind of an animal’, but the phonetic correspondence of Hungarian *z* to FU *\*δ* is problematic, and needs further study including other cases with the same or similar phonetic structures.

GERGELY M. ANTAL

